

Зубик С.П., молодший науковий співробітник
Інститут економіки та прогнозування НАН України

РОЗВИТОК НЕДЕРЖАВНОГО ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УКРАЇНІ

Розглядається еволюція підходів до побудови багаторівневої моделі пенсійного забезпечення та відповідність цій моделі концепції пенсійної реформи в Україні. Досліджуються тенденції розвитку недержавного пенсійного забезпечення в контексті реформування пенсійної системи. Аналізуються причини, форми та масштаби декапіталізації недержавних пенсійних фондів у 2014–2016 рр. Визначено фундаментальні передумови та мотиваційні чинники розвитку недержавного пенсійного забезпечення. Обґрунтовано перспективи розвитку недержавного пенсійного забезпечення в Україні за існуючих інституційних умов.

К л ю ч о в і с л о в а: пенсійна система, недержавне пенсійне забезпечення, заощадження, пенсійні внески, пенсійні активи, пенсійні виплати.

Серйозні фіскальні та соціальні виклики, з якими зіткнулася пенсійна система України, вимагають термінового проведення комплексної реформи у сфері пенсійного забезпечення, яка б поєднувала у собі заходи як параметричного, так і системного характеру. До останніх насамперед відносяться впровадження накопичувальних принципів та диверсифікація джерел отримання пенсії. Недержавне пенсійне забезпечення (третій рівень пенсійної системи), що є невід'ємною органічною складовою сучасної пенсійної системи, призначене сприяти добровільному накопиченню заощаджень для виплати додаткових пенсій. Проте, попри значний час з моменту його запровадження, недержавне пенсійне забезпечення так і не стало повноцінним компонентом вітчизняної пенсійної системи.

Проблеми розвитку та реформування пенсійних систем перебувають у центрі уваги провідних міжнародних фінансових інститутів та організацій, на замовлення яких проводилися відповідні дослідження. Серед найвідоміших з них – дослідження Світового банку "Як уникнути кризи похилого віку: політика захисту людей похилого віку та сприяння економічному зростанню" (Averting the Old Age Crisis: Policies to Protect the Old and Promote Growth) [1] та "Підтримка доходів у старості в XXI столітті: міжнародні перспективи пенсійних систем і реформ" (Old-Age Income Support in the 21st Century: An International Perspective on Pension Systems and Reform) [2], проведене колективом вчених-економістів під керівництвом Р.Гольцмана та Р.Гінца. Результати впровадження багаторівневих пенсійних систем та фактори, що сприяють проведенню структурних реформ у пенсійній сфері, досліджуються в роботах таких науковців, як К.Меса-Лаго, С.Брукс, Ж.Белью, П.Мерфі, А.Мусалем. Розвитку індустрії пенсійного забезпечення присвячені праці Д.Віттаса, М.Скаллі, Х.Єрмо, А.Лузарді. Значну увагу питанням реформування пенсійної системи України у своїх роботах приділяють вітчизняні науковці та експерти Н.Горюк, Е.Лібанова, В.Рудик, А.Федоренко, В.Яценко. Соціальні, інвестиційні, податкові та інші аспекти діяльності установ

© Зубик С.П., 2017

недержавного пенсійного забезпечення в Україні досліджують Н.Ковальова, Д.Леонов, І.Новак, М.Шаварина тощо.

Проведення пенсійної реформи в Україні актуалізувало питання оцінки потенціалу недержавного пенсійного забезпечення. Метою дослідження є виявлення тенденцій розвитку недержавного пенсійного забезпечення у контексті реформи пенсійної системи в Україні, характеру зв'язків між його ключовими суб'єктами (недержавними пенсійними фондами, їх вкладниками та учасниками), фундаментальних передумов, мотиваційних чинників та перспектив його розвитку.

Недержавне пенсійне забезпечення як складова пенсійної системи

Реагуючи на фундаментальні виклики, пов'язані з гострою демографічною кризою та дисбалансом бюджету пенсійної системи, Президент України у 1998 р. видав Указ "Про Основні напрями реформування пенсійного забезпечення в Україні" [3] (далі – Указ Президента), яким по суті було дано старт проведенню пенсійної реформи.

Визначена зазначеним Указом концепція пенсійної реформи базується на запропонованій Світовим банком у 1994 р. моделі пенсійного забезпечення, що ґрунтується на трьох "стовпах" (pillar), які в Україні прийнято називати рівнями пенсійної системи: соціальної сітці безпеки, що фінансується за рахунок загальних податків (перший *стовп/рівень*), обов'язкових індивідуальних пенсійних заощадженнях працюючих (другий *стовп/рівень*) і добровільних додаткових пенсійних заощадженнях (третій *стовп/рівень*) [1]. В основу цієї моделі покладено ідею розширення ролі накопичувальної системи, що передбачає індивідуальну відповідальність кожного учасника такої системи та позбавлена ризиків впливу демографічних факторів і стану ринку праці.

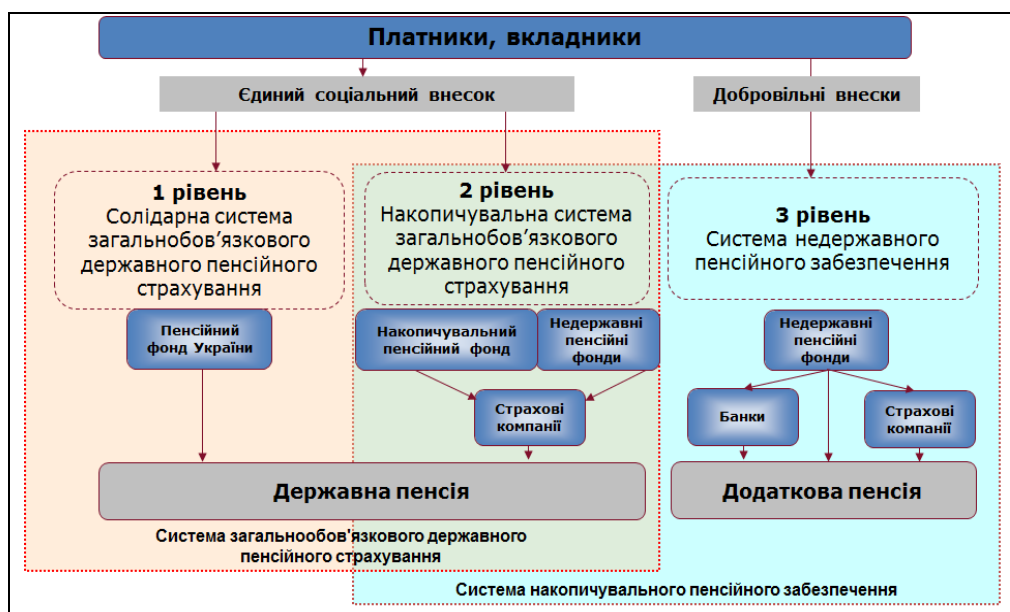
Проведений Світовим банком у подальшому аналіз результатів структурних пенсійних реформ спонукав до часткового переосмислення пріоритетів та відповідної корекції моделі пенсійного забезпечення, загалом не змінюючи основу її конструкції. Така корекція мала на меті посилити базовий рівень забезпечення особливо вразливих груп населення за рахунок загальних податків (нульовий *стовп*) та залучити додаткові – нефінансові – джерела добробуту літніх людей, як-от підтримка сім'ї, забезпечення житлом, медичними послугами тощо (четвертий *стовп*) [2]. Після того сформульована в Указі Президента концепція пенсійної реформи надалі не зазнавала істотних змін, викристалізувавшись в ухвалених Верховною Радою України законах.

Перша спроба втілення пенсійної реформи пов'язана з ухваленням у 2003 р. Законів України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" [4] та "Про недержавне пенсійне забезпечення" [5]. Ст. 2 Закону "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" визначено структуру системи пенсійного забезпечення в Україні, яка має складатися з трьох рівнів:

- перший рівень – солідарна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, що базується на засадах солідарності і субсидування та здійснення виплати пенсій і надання соціальних послуг за рахунок коштів Пенсійного фонду на умовах та в порядку, передбачених цим законом;
- другий рівень – накопичувальна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, що базується на засадах накопичення коштів застрахованих осіб у Накопичувальному фонді або у відповідних недержавних пенсійних фондах – суб'єктах другого рівня системи пенсійного забезпечення та здійснення фінансування витрат на оплату договорів страхування довічних пенсій і одноразових виплат на умовах та в порядку, передбачених законом;

- третій рівень – система недержавного пенсійного забезпечення, що базується на засадах добровільної участі громадян, роботодавців та їх об'єднань у формуванні пенсійних накопичень з метою отримання громадянами пенсійних виплат на умовах та в порядку, передбачених законодавством про недержавне пенсійне забезпечення.

Перший та другий рівні системи пенсійного забезпечення в Україні становлять систему загальнообов'язкового державного пенсійного страхування. Другий та третій рівні – систему накопичувального пенсійного забезпечення.

Рис. 1. Структура пенсійної системи України

Джерело: інфографіка автора.

У реальності ця спроба не мала успіху. Залишилися невирішеними ключові проблеми солідарної системи пенсійного страхування, такі як, по-перше, незабезпеченість пенсійних виплат надходженнями страхових внесків (табл. 1) та, по-друге, відсутність єдиних принципів нарахування пенсій, у результаті чого різниця у розмірах пенсій між окремими професійними категоріями може досягати десятків разів. Так, згідно зі Звітом Пенсійного фонду України за 2015 р., середній розмір пенсій за грудень 2015 р., розрахованих відповідно до Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування", становив 1578,5 грн, у той час як середній розмір пенсій за той же період, розрахований відповідно до Закону України "Про судоустрій і статус суддів", становив 16456,4 грн [6]. Запровадження другого рівня пенсійної системи, яке ставилося в залежність від виконання низки визначених законами умов, зокрема забезпечення бездефіцитності бюджету Пенсійного фонду України та створення інституційних компонентів функціонування накопичувальної системи пенсійного страхування [4, 7]¹, так і не відбулося через хронічний, до

¹ В абзацах сьомому – десятому частини дев'ятої розділу Х "Прикінцеві положення" Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" відповідні умови сформульовано так: "Перерахування страхових внесків до Накопичувального фонду здійснюється... лише після виконання таких умов: ...збалансованості бюджету Пенсійного фонду відповідно до міжнародних стандартів бухгалтерського обліку; створення інституційних компонентів функціонування накопичувальної системи пенсійного страхування...".

того ж наростаючий, дефіцит Пенсійного фонду України та відсутність джерел фінансування згаданих інституційних компонентів.

Таблиця 1

**Співвідношення між власними доходами і загальною сумою видатків
Пенсійного фонду України в 2006–2015 рр., млрд грн**

Роки	Власні надходження (з урахуванням залишку)	Загальна сума видатків	Різниця між власними надходженнями та за- гальною сумою видатків	Питома вага власних надходжень у загальній сумі видатків, %
2006	52,8	70,2	- 17,7	75,21
2007	70,4	95,6	- 25,2	73,64
2008	106,3	153,9	- 47,6	69,07
2009	103,3	165,7	- 62,4	62,34
2010	127,0	192,3	- 65,3	66,04
2011	141,3	210,7	- 69,4	67,06
2012	159,4	233,7	- 74,3	68,20
2013	166,9	250,3	- 83,4	66,67
2014	163,9	243,5	- 79,6	67,31
2015	169,8	265,7	- 95,9	63,91
2016	111,7	258,4	- 146,7	43,23

Джерело: складено автором на основі Звітів про роботу Пенсійного фонду України (URL: http://www.pfu.gov.ua/pfu/control/uk/publish/category?cat_id=94750) та Підсумків роботи органів Пенсійного фонду України за 2016 рік: URL: http://www.pfu.gov.ua/pfu/control/uk/publish/article?art_id=277159&cat_id=122125.

Система недержавного пенсійного забезпечення фактично була запроваджена з початку 2004 р. та – в майже незмінному правовому полі – пройшла кілька етапів еволюційного розвитку. Через низку об'єктивних та суб'єктивних факторів, про які йтиметься нижче, вона так і не стала повноцінним компонентом вітчизняної пенсійної системи. Наразі ведеться ґрунтовна робота щодо удосконалення законодавства, яке визначає засади недержавного пенсійного забезпечення, за напрямками, передбаченими Комплексною програмою розвитку фінансового сектора України до 2020 року [8], та імплементації положень Директиви 2003/41/ЄС Європейського Парламенту та Ради *про діяльність установ трудового пенсійного забезпечення та нагляд над ними* [9] відповідно до вимог Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом [10].

Після відомих подій 2013–2014 рр. та проголошення курсу на проведення реформ робиться друга спроба побудови сучасної моделі пенсійного забезпечення в Україні.

Пенсійна реформа визначена як пріоритетна та критично важлива провідними міжнародними фінансовими інститутами, такими як Світовий банк та Міжнародний валютний фонд (МВФ).

Зокрема, в інтерв'ю тижневику "Дзеркало тижня. Україна" Сату Кахконен, директор Світового банку у справах України, Білорусі та Молдови, зазначила, що "є чотири реформи, що можуть стати вирішальними для прискорення економічного відновлення": пенсійна, земельна, охорони здоров'я та антикорупційна. Проте найпершою з них, за визначенням С.Кахконен, є пенсійна як вкрай важлива з фіскальної точки зору, оскільки "11% ВВП держави витрачається через Пен-

---

Далі умова щодо бездефіцитності бюджету Пенсійного фонду України була закріплена в ухваленому у 2011 р. Законі України "Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи": "Перерахування страхових внесків до Накопичувального пенсійного фонду запроваджується починаючи з року, в якому буде забезпечено бездефіцитність бюджету Пенсійного фонду України" (частина перша ст. 1 Закону).

сійний фонд, при цьому лише половина з цих коштів покривається пенсійними внесками населення, решта фінансується бюджетом". Але "пенсійна реформа необхідна не лише заради стабілізації фіскальної системи, а й заради підвищення рівня соціальної захищеності суспільства. Майже 70% пенсіонерів в Україні живуть за межею бідності. Вони потребують захисту від держави" [11].

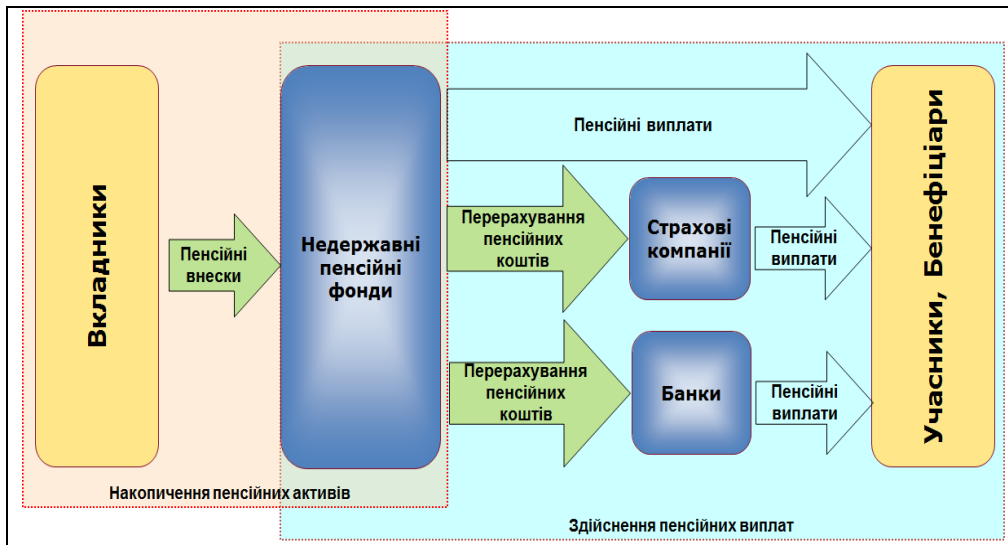
У підписаному з МВФ 02.03.2017 р. Меморандумі про економічну і фінансову політику пенсійна реформа зазначена як структурний "маяк", на основі оцінки дотримання якого визначатиметься досягнення передбачених цим Меморандумом цілей та прийматиметься рішення щодо надання наступних траншів кредиту. Загальний порядок реалізації пенсійної реформи передбачає спочатку ухвалення змін, що стосуватимуться солідарного рівня пенсійної системи (упродовж поточного року), потім – системи накопичувального пенсійного забезпечення. Тож як першочергові передбачаються такі заходи, як: встановлення нового набору варіантів виходу на пенсію з ширшим, ніж існуючий, діапазоном пенсійного віку (залежно від загального трудового стажу) та з пенсійними виплатами, які заохочують до продовження трудової діяльності та пізнішого виходу на пенсію; збільшення ефективного трудового стажу для виходу на пенсію; приведення отримуваної пенсії у відповідність до сплачених внесків у реальному вимірі [12].

Отже, слід очікувати, що після впровадження заходів, спрямованих на модернізацію солідарного рівня пенсійної системи, фокус уваги законодавчої та виконавчої гілок влади буде перенесений на систему накопичувального пенсійного забезпечення загалом та недержавне пенсійне забезпечення зокрема, як пріоритетні в плані проведення реформ у пенсійній сфері.

Тенденції розвитку недержавного пенсійного забезпечення в Україні

Відповідно до частини третьої ст. 2 Закону України "Про недержавне пенсійне забезпечення" (далі – Закон) недержавне пенсійне забезпечення здійснюється: (1) пенсійними фондами шляхом укладення пенсійних контрактів з вкладниками таких фондів, (2) страховими організаціями шляхом укладення договорів страхування довічної пенсії з учасниками фонду та (3) банківськими установами шляхом укладення договорів про відкриття пенсійних депозитних рахунків. При цьому необхідно звернути увагу на таке. По-перше, умовою здійснення страховими організаціями недержавного пенсійного забезпечення є укладання договору страхування довічної пенсії з учасниками недержавного пенсійного фонду, що означає, що страхова організація не може виконувати функцію накопичення пенсійних активів, тобто надає послуги учасникам системи недержавного пенсійного забезпечення виключно в частині виплати довічної пенсії. По-друге, частина дев'ята ст. 61 цього Закону містить застереження, відповідно до якого порядок використання пенсійних коштів, що акумульовані на пенсійних депозитних рахунках у банках учасниками недержавного пенсійного забезпечення, встановлюється Національною комісією, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, за погодженням з Національним банком України. Враховуючи, що зазначений порядок так і не був розроблений регуляторами, банківські установи не мають змоги надавати відповідні послуги учасникам системи недержавного пенсійного забезпечення, залучаючи їх заощадження на пенсійні депозитні рахунки.

Таким чином, у системі недержавного пенсійного забезпечення в Україні функцію накопичення пенсійних активів фактично можуть виконувати виключно недержавні пенсійні фонди, функцію здійснення пенсійних виплат – недержавні пенсійні фонди та страхові організації, банківські ж установи залишаються номінальними учасниками цих процесів.

Рис. 2. Рух коштів у системі недержавного пенсійного забезпечення

Джерело: інфографіка автора.

Рівень розвитку недержавного пенсійного забезпечення характеризується у першу чергу обсягами акумульованих цим сегментом фінансового сектора економіки (власне недержавними пенсійними фондами) фінансових ресурсів та масштабами залучення економічних суб'єктів до участі в ньому.

Статистичні дані свідчать (табл. 2), що починаючи з 2004 р., коли набрав чинності Закон України "Про недержавне пенсійне забезпечення", та по 2014 р. включно номінальні обсяги активів недержавних пенсійних фондів незмінно щорічно зростали, навіть під час гострої фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр. Зокрема, впродовж 2010–2013 рр. активи недержавних пенсійних фондів щорічно збільшувалися на 25% та станом на 31.12.2013 р. досягли 2089,8 млн грн. Проте через несприятливу загальноекономічну динаміку та зниження інвестиційної активності на фондовому ринку у 2014 р. спостерігалось уповільнення темпів зростання до 18,0% (що в абсолютних цифрах становило 379,4 млн грн), а у 2015 р. – скорочення на 19,8% (або на 489,2 млн грн) активів недержавних пенсійних фондів, у результаті чого їх сума на кінець року знизилася до 1980,0 млн грн. У 2016 р. відновився процес номінального нарощування активів недержавних пенсійних фондів, які виростили на 8,0% (або на 158,7 млн грн) та на 31.12.2016 р. становили 2138,7 млн грн [13, 14].

Швидке нарощування активів у період з 2006 р. по 2013 р. відбувалося також у реальному вимірі, з урахуванням чинника інфляції, незважаючи на те, що в окремі роки (2007–2009) рівень інфляції досягав двозначних чисел. З огляду на прискорення інфляції у 2014–2016 рр., реальна декапіталізація недержавних пенсійних фондів за цей період становила 561,4 млн грн у цінах грудня 2006 р., або 49,2% загальної вартості їх активів (іншими словами, реальна вартість активів недержавних пенсійних фондів за період з 2014 р. по 2016 р. скоротилася практично вдвічі, відкотившись до показників 2009 р.). Найвища динаміка реальної декапіталізації спостерігалася у 2015 р., сягнувши 475,0 млн грн у цінах грудня 2006 р., або 44,0% від вартості активів попереднього року, тоді як уже в наступному – 2016 р. вона сповільнилася до 24,7 млн грн у цінах грудня 2006 р., або 4,1% від загальної суми активів попереднього року.

Активи недержавних пенсійних фондів у 2006–2016 рр.²

Станом на	Загальна вартість активів, млн грн	Індекс інфляції до грудня попереднього року	Загальна вартість активів недержавних пенсійних фондів у цінах грудня 2006 р.
31.12.2006	193,3		193,3
31.12.2007	278,7	116,6	239,0
31.12.2008	482,5	122,3	338,3
31.12.2009	857,9	112,3	535,7
31.12.2010	1 144,3	109,1	655,0
31.12.2011	1 386,9	104,6	758,9
31.12.2012	1 660,1	99,8	910,2
31.12.2013	2 089,8	100,5	1 140,2
31.12.2014	2 469,2	124,9	1 078,5
31.12.2015	1 980,0	143,3	603,5
31.12.2016	2 128,7	112,4	578,8

Джерело: складено автором на основі щорічних Підсумків розвитку системи недержавного пенсійного забезпечення (офіц. сайт Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг. URL: <https://nfp.gov.ua/content/stan-i-rozvitok-nprz.html>) та Індексів споживчих цін у 1992–2016 рр. (офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>)

Зведені звітні дані недержавних пенсійних фондів за 2015 р. дають підстави констатувати, що двома основними формами їх декапіталізації (зменшення вартості чистих активів) у цей період були:

по-перше, відплив капіталу, що відобразився у від'ємному сальдо платежів з вкладниками та учасниками (тобто мало місце перевищення суми пенсійних виплат над сумою пенсійних внесків), та,

по-друге, збиткова діяльність, зумовлена переважно знеціненням цінних паперів, втратами депозитів у комерційних банках, втратами активів через анексію АР Крим та проведенням антитерористичної операції на сході країни тощо.

Чистий відплив капіталу недержавних пенсійних фондів (перша форма декапіталізації) був викликаний стрімким кратним зменшенням починаючи з 2015 р. сум пенсійних внесків на тлі пікових пенсійних виплат у цьому ж році (табл. 3). Для порівняння: якщо впродовж 2014 р. загальна сума пенсійних внесків становила 223,3 млн грн, то в наступному – 2015 р. – вона зменшилась лише до 79,4 млн грн, а в 2016 р. – до 76,7 млн грн. За ці ж періоди часу пенсійні виплати у 2014 р. становили 121,6 млн грн, у 2015 р. вони досягли 135,8 млн грн, а у 2016 р. знизилась до 100,0 млн грн [13, 14].

Різде зменшення пенсійних внесків стало наслідком погіршення фінансового стану роботодавців, які фінансували програми додаткового пенсійного забезпечення, та прийняття ними рішень, спрямованих на зниження фінансового навантаження, таких як тимчасове припинення або зменшення розміру сплати пенсійних внесків до недержавних пенсійних фондів, скорочення персоналу тощо. Показовою у цьому плані є зміна відповідних показників найбільшого в Україні недержавного пенсійного фонду – Корпоративного недержавного пенсійного фонду Національного банку України. Впродовж 2015 р. та 2016 р. кількість учасників цього пенсійного фонду зменшилася на 725 осіб, переважно внаслідок скорочення штатної чисельності працівників роботодавця, що є вкладником (НБУ), на тлі різкого ско-

² 2006 р. використано як базовий через те, що саме з цього року Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг України розпочала оприлюднювати на регулярній основі щорічні Підсумки розвитку системи недержавного пенсійного забезпечення.

рочення сплати пенсійних внесків: у 2014 р. вони становили 175,4 млн грн, тоді як у 2015 р. та 2016 р. – лише 37,5 та 27,4 млн грн відповідно [14].

Стрибок обсягу пенсійних виплат у 2015 р. також певною мірою пов'язаний із заходами, до яких вдалися роботодавці. Очевидно, що при звільненні працівників за ініціативою роботодавців та втратою такими працівниками стабільних джерел доходу значна частина тих із них, пенсійний вік яких відповідав встановленому Законом, скористалася законодавчо передбаченою можливістю отримати накопичені на індивідуальних пенсійних рахунках кошти як одноразову пенсійну виплату. Відповідно збільшення пенсійних виплат мало характер хвилі, обмежившись часовим періодом, на який припали масові звільнення працівників тих роботодавців, які фінансували програми недержавного пенсійного забезпечення.

Отже, перевищення суми пенсійних внесків над пенсійними виплатами, яке спостерігалось упродовж усього періоду функціонування відповідного сегмента фінансового ринку та у 2014 р. становило 101,6 млн грн, у 2015 р. уперше змінилося чистим відпливом капіталу недержавних пенсійних фондів, на суму 56,4 млн грн, та продовжилося у 2016 р – на 23,3 млн грн.

Таблиця 3

Пенсійні внески до недержавних пенсійних фондів та пенсійні виплати з недержавних пенсійних фондів у 2006–2016 рр., млн грн

Період	Пенсійні внески	Пенсійні виплати	Різниця між пенсійними внесками та пенсійними виплатами
2006	137,0	2,3	134,7
2007	144,0	5,1	138,9
2008	331,2	18,2	313,0
2009	142,4	62,8	79,6
2010	170,9	68,1	102,8
2011	176,5	50,7	125,8
2012	216,8	43,0	173,8
2013	284,9	48,3	236,6
2014	223,3	121,7	101,6
2015	79,4	135,8	- 56,4
2016	76,7	100,0	- 23,3

Джерело: складено автором на основі щорічних Підсумків розвитку системи недержавного пенсійного забезпечення та Розкриття інформації недержавними пенсійними фондами: офіц. сайт Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг. URL: <https://nfp.gov.ua/content/stan-i-rozvitok-npz.html> та <http://npf.nfp.gov.ua/>

Друга форма декапіталізації недержавних пенсійних фондів – збиткова діяльність, що зумовлена переважно знеціненням або втратою активів, – хоча й значно більше вплинула на зміну сукупної чистої вартості активів цих інститутів, але тривала упродовж відносно короткого періоду часу – лише у 2015 р. Відповідно до зведених звітних даних недержавних пенсійних фондів за 2014 р. загальна сума отриманого ними доходу становила 312,7 млн грн. Однак уже у 2015 р. недержавні пенсійні фонди отримали збиток у сумі 349,8 млн грн³. Наступного –

³ Цей результат потребує додаткового пояснення з огляду на таку обставину. Аналіз річної звітності пенсійного фонду Національного банку України, частка якого в сукупних пенсійних активах усіх недержавних пенсійних фондів станом на 31.12.2015 р. сягала 50,75%, дає підстави стверджувати, що швидке нарощування інвестиційного доходу цим пенсійним фондом у попередні періоди, тобто до 2015 р., стало результатом не стільки вдалих інвестиційних рішень, скільки маніпулюванням оцінкою справедливої вартості контрольованих активів, штучним завищенням їх вартості. У висновку незалежного аудитора щодо фінансової звітності пенсійного фонду Національного банку України станом на 31.12.2014 р. зазначено, що його чисті активи завищені на

2016 р. – недержавні пенсійні фонди знову продемонстрували прибуткову діяльність: приріст активів за рахунок інвестиційного доходу становив 10,5%, або 208,3 млн грн.

На основі приведених даних можна зробити висновок, що динаміка зростання системи недержавного пенсійного забезпечення починаючи з 2013 р. почала сповільнюватися, а у 2015 р. навіть спостерігалася декапіталізація цього сегмента фінансового сектора, яка, проте, "не набула чітко вираженої тенденції та загрозливих масштабів" [16].

Можна припустити, що у найближчій перспективі ризики чистого відпливу капіталу зберігатимуться через часткове або повне згортання роботодавцями пенсійних програм. Разом із тим позитивні зрушення в економіці дозволяють сподіватися, що недержавні пенсійні фонди поступово нарощуватимуть розмір акумульованих фінансових ресурсів за рахунок отримання доходів від інвестування пенсійних активів у фінансові інструменти.

Стійке економічне зростання та розширення виробництва повинні стати передумовами для відновлення існуючих та започаткування нових програм пенсійного забезпечення роботодавцями, що, у свою чергу, зламає негативний тренд, пов'язаний із відпливом капіталу.

З точки зору оцінки перспективи розвитку недержавного пенсійного забезпечення окремої уваги заслуговує інформація щодо вкладників недержавних пенсійних фондів та обсягів пенсійних внесків кожною з їх груп (табл. 4).

Таблиця 4

Динаміка кількості вкладників недержавних пенсійних фондів та обсягів сплачених пенсійних внесків у розрізі груп вкладників у 2006–2016 рр.

Період	Вкладники, осіб			Пенсійні внески, млн грн			Частка вкладників – фізичних осіб у загальній кількості вкладників, %	Частка пенсійних внесків вкладників – фізичних осіб у загальній сумі пенсійних внесків, %
	роботодавці	фізичні особи	Усього	роботодавців	фізичних осіб	Усього		
2006	1098	28375	29473	131,7	5,3	137,0	96,3	3,8
2007	1764	40551	42315	135,3	8,7	144,0	95,8	6,0
2008	2306	46093	48399	319,2	12,0	331,2	95,2	3,6
2009	2312	47492	49804	136,6	5,8	142,4	95,4	4,1
2010	2387	53757	56144	162,0	8,9	170,9	95,7	5,2
2011	2440	48738	51178	166,6	9,9	176,5	95,2	5,6
2012	2393	46509	48902	208,7	8,1	216,8	95,1	3,7
2013	2373	47695	50068	277,1	7,8	284,9	95,3	2,7
2014	2335	46592	48927	216,7	6,6	223,3	95,2	3,0
2015	2304	52783	55087	70,4	9,0	79,4	95,8	11,3
2016	2271	54261	56532	60,3	16,4	76,7	96,0	21,4

Джерело: складено автором на основі щорічних Підсумків розвитку системи недержавного пенсійного забезпечення та Розкриття інформації недержавними пенсійними фондами: офіц. сайт Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг. URL: <https://nfp.gov.ua/content/stan-i-rozvitok-npz.html> та <http://npf.nfp.gov.ua/>

819,3 млн грн [15]. Зазначена сума перевищує суму сукупних збитків, отриманих усіма пенсійними фондами у наступному 2015 р. Відповідно, подальше знецінення чистих активів у пенсійному фонді Національного банку України та у відповідному сегменті фінансового ринку загалом у 2015 р. стало результатом приведення активів недержавних пенсійних фондів до справедливої вартості, а не результатом їх знецінення внаслідок руху ринкових цін.

Як видно зі статистичних даних, упродовж останніх років кількість вкладників-роботодавців практично залишається незмінною, натомість кількість вкладників – фізичних осіб повільно, але невпинно зростає. Очевидно, що таке "залучення" фізичних осіб до участі в недержавних пенсійних фондах відбувається під впливом роботодавців, які спонукають найманих працівників до спільного фінансування програм пенсійного забезпечення. Наприклад, як уже зазначалося вище, впродовж 2015–2016 рр. кількість учасників недержавного пенсійного фонду Національного банку України зменшилась на 725 осіб, але при цьому кількість вкладників – фізичних осіб за цей же час збільшилась на 1497 осіб [15].

Частка пенсійних внесків, які сплачують роботодавці, до 2015 р. незмінно перевищувала 94% від загальної суми пенсійних внесків до недержавних пенсійних фондів. Хоча звітність недержавних пенсійних фондів не містить інформації про суму внесків фізичних осіб, які не пов'язані трудовими стосунками з вкладниками-роботодавцями, майже напевне можна стверджувати, що із тієї частки пенсійних внесків, яка припадає на фізичних осіб, лівова частина була здійснена через причини, про які йшлося у попередньому абзаці.

Існуючі в загальній сумі пенсійних внесків пропорції щодо частки кожної з двох груп вкладників (роботодавців та фізичних осіб) є цілком природними. Детальніше на причинах таких пропорцій зупинимося нижче, а поки зазначимо, що в ієрархічній структурі інвестиційних мотивів населення потреба відкладати кошти на старість перебуває ледь не на вершині відповідної умовної піраміди, перехід на кожен наступний рівень якої зазвичай визначається збільшенням розміру доходів індивіда (домогосподарства) [17, с. 51, 52]. Враховуючи поточний та очікуваний рівень середньодушового доходу населення не варто у короткочасній перспективі сподіватися на його активну участь як вкладників у недержавному пенсійному забезпеченні, оскільки формування пенсійних заощаджень здійснюється переважно за залишковим принципом.

Очікування швидких структурних реформ у пенсійній сфері в першій половині нульових років супроводжувалося створенням великої кількості недержавних пенсійних фондів, що, як передбачалося, мали стати інфраструктурною основою накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування. У 2008 р. – лише через чотири роки після набрання чинності Законом України "Про недержавне пенсійне забезпечення" – було зареєстровано 110 недержавних пенсійних фондів. Проте через відсутність політичної волі вищого керівництва країни проводити пенсійну реформу та на тлі кризи 2008–2009 рр. інтерес до індустрії недержавного пенсійного забезпечення поступово втрачався. Тому після 2008 р. кількість недержавних пенсійних фондів щороку зменшувалась: одні з них припиняли свою діяльність шляхом приєднання до інших пенсійних фондів, інші – шляхом ліквідації. Криза 2014 р. прискорила процеси консолідації на ринку недержавного пенсійного забезпечення: у 2015 р. та у 2016 р. свою діяльність офіційно припинили 4 та 8 недержавних пенсійних фондів відповідно (табл. 5), ще 6 недержавних пенсійних фондів фактично не діють або перебувають у процесі припинення. Таким чином, на початок 2017 р. залишилися 58 недержавних пенсійних фондів, що продовжували свою діяльність, проте значна частина з них, з огляду на незначний обсяг акумульованих ресурсів, не матиме змоги покривати витрати на управління та при цьому забезпечувати прибуткову діяльність (табл. 6). Отже, можна констатувати, що процеси консолідації на ринку недержавного пенсійного забезпечення не завершені та відповідна тенденція, яка намітилася після 2008 р., зберігатиметься.

Таблиця 5

Динаміка кількості недержавних пенсійних фондів у 2006–2016 рр.

Показник	Станом на кінець року										
	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Кількість недержавних пенсійних фондів	79	96	110	108	101	96	94	88	76	72	64

Джерело: складено автором на основі: Підсумки розвитку системи недержавного пенсійного забезпечення. Офіц. сайт Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг. URL: <https://nfp.gov.ua/content/stan-i-rozvitok-npz.html>

Таблиця 6

Розподіл недержавних пенсійних фондів за загальною вартістю активів станом на кінець 2016 р.

Недержавний пенсійний фонд	Загальна вартість активів, млн грн	Частка в загальній вартості активів недержавних пенсійних фондів, %
Корпоративний недержавний пенсійний фонд Національного банку України	1041,0	48,7
Недержавний корпоративний пенсійний фонд ВАТ "Укрексімбанк"	169,2	7,9
Відкритий недержавний пенсійний фонд "Емерит-Україна"	135,3	6,3
Відкритий пенсійний фонд "ПриватФонд"	97,3	4,5
Відкритий пенсійний фонд "ОТП Пенсія"	89,9	4,2
Професійний пенсійний фонд Незалежної галузевої професійної спілки енергетиків України	84,3	3,9
Відкритий пенсійний фонд "Фармацевтичний"	76,8	3,6
Відкритий недержавний пенсійний фонд "ВСТ"	53,8	2,5
Відкритий недержавний пенсійний фонд "Україна"	50,9	2,4
Відкритий недержавний пенсійний фонд "Український пенсійний фонд"	34,6	1,6
Інші недержавні пенсійні фонди	305,7	14,3
Разом	2138,7	100,0

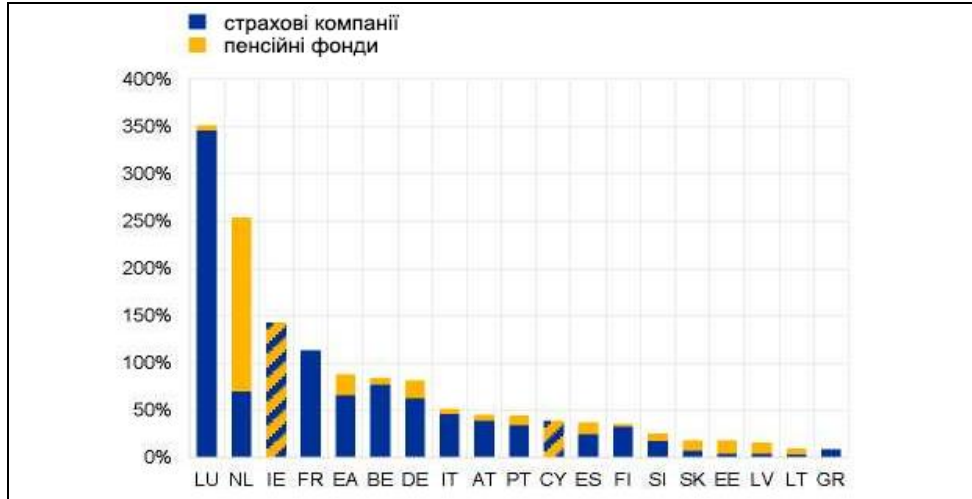
Джерело: складено автором на основі: Розкриття інформації недержавними пенсійними фондами. Офіц. сайт Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг. URL: <http://nfp.nfp.gov.ua/>

Перспективи розвитку недержавного пенсійного забезпечення в Україні

Статистичні дані інших країн та численні ґрунтовні дослідження⁴ свідчать про тісний зв'язок між рівнем доходів населення та рівнем розвитку того сегмента фінансового сектора, який представлений договірними ощадними інститутами: фінансовими установами, що здійснюють довготермінове накопичення коштів індивідуальних інвесторів з метою виплат цільового характеру. Яскравою ілюстрацією зазначеного взаємозв'язку є порівняння співвідношення обсягу інвестицій, контрольованих страховими компаніями та пенсійними фондами, до валового внутрішнього продукту в країнах зони євро. Якщо у країнах з високим рівнем середньодушового доходу населення (Люксембурзі, Нідерландах, Ірландії, Франції, Бельгії, Німеччині) таке співвідношення сягає від 80 до 350%, то у країнах з порівняно низьким середньодушовим доходом (Греції, країнах Балтії, Словаччині тощо) таке співвідношення коливається в діапазоні від 10 до 25% (рис. 3) [19].

⁴ Найвідомішим із таких досліджень є проведений у 1991 р. Світовим банком "Огляд договірних ощадних інститутів" (Overview of contractual savings institutions) [18].

Наведена інформація спонукає до висновку, що в Україні за інституційних умов, які склалися, не слід очікувати швидкого зростання капіталу недержавних пенсійних фондів, а фундаментальним фактором їх розвитку буде зростання добробуту населення.

Рис. 3. Співвідношення фінансових активів страхових компаній та пенсійних фондів до валового внутрішнього продукту в країнах зони євро в 2015 р.⁵, %

Джерело: Report on financial structures. European Central Bank, 2016. URL: <https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/other/reportonfinancialstructures201610.en.pdf>

Разом із тим темпи та характер розвитку недержавного пенсійного забезпечення передусім залежатимуть від мотивації двох ключових категорій вкладників недержавних пенсійних фондів – домашніх господарств та корпорацій.

Як уже зазначалося вище, звітні дані недержавних пенсійних фондів свідчать, що участь фізичних осіб (населення) як вкладників у недержавному пенсійному забезпеченні є та, очевидно, ще тривалий час залишатиметься номінальною. Пасивне ставлення населення до участі у недержавному пенсійному забезпеченні пояснюється як відсутністю коштів, які можна було б переорієнтувати з поточного споживання на накопичення, так і інвестиційними пріоритетами тієї частки домогосподарств, які здійснюють накопичення. Зокрема, як зазначається в монографії "Моделі ідентифікації макроекономічних дисбалансів в Україні", за того рівня середньодушового доходу, який був в Україні впродовж 2011–2013 рр., близько 40% домогосподарств змушені були всі отримані доходи спрямовувати на задоволення поточних потреб та, на противагу їм, лише 10–10,5% домогосподарств фактично заощаджували (але – за умови збільшення доходів – висловлювали наміри спрямовувати на накопичення вже 27,9% домогосподарств) [20, с. 315, 321]. При цьому підвищення схильності домогосподарств до заощадження у цей період, яке спостерігалось після гострої фази фінансової кризи 2008–2009 рр., пов'язується зі зростанням депозитних відсоткових ставок у банках [20, с. 315], що означає, що, розміщуючи власні заощадження, домогосподарства орієнтуються на короткострокові вкладення. Така інвестиційна поведінка домогос-

⁵ Абревіатури країн: LU – Люксембург, NL – Нідерланди, IE – Ірландія, FR – Франція, EA – зона євро, BE – Бельгія, DE – Німеччина, IT – Італія, AT – Австрія, PT – Португалія, CY – Кіпр, ES – Іспанія, FI – Фінляндія, SI – Словенія, SK – Словаччина, EE – Естонія, LV – Латвія, LT – Литва, GR – Греція.

подарств має цілком логічне пояснення, адже за низького рівня доходів та відсутності значних сум накопичень тимчасово вільні кошти відкладають насамперед про "чорний" день. Вирішальним чином на розширення спектра інвестиційних мотивів населення впливає зростання середньодушового доходу та рівня добробуту загалом. У міру такого зростання частина доходів домогосподарств відкладається для придбання нерухомості та інших дорогих товарів тривалого користування, на освіту, на додаткове пенсійне забезпечення тощо. Як наслідок, поштовх до прискороного розвитку отримують фінансові установи, що пропонують населенню відповідні таким інвестиційним мотивам фінансові інструменти, перш за все – страхові компанії та недержавні пенсійні фонди. Проте цей процес є тривалим, тому слід визнати, що в осяжній перспективі (у найближчі десятиліття) домогосподарства в основній своїй масі не будуть схильними спрямовувати власні заощадження до недержавних пенсійних фондів та інших фінансових інститутів, які пропонують послуги з довготермінового накопичення коштів.

Натомість, з огляду на гостру демографічну кризу та нерівномірний розподіл робочої сили, можна було б очікувати, що у розвитку недержавного пенсійного забезпечення, на яке покладеться виконання двох важливих функцій – соціального (само)забезпечення населення та трансформації тимчасово вільних коштів у довгострокові інвестиційні ресурси, – можуть бути однаково зацікавлені як держава, так і корпоративний сектор. Тож видається, що у цій ситуації завдання держави має полягати у формуванні умов, які б спонукали роботодавців до запровадження корпоративних пенсійних планів.

У літературі, присвяченій питанню корпоративного пенсійного забезпечення, що загалом розглядається як продовження загальної корпоративної стратегії підприємств, зазначаються дві основні причини створення ними власних пенсійних фондів. Перша полягає у бажанні отримати дієвий інструмент кадрової політики через включення пенсійних планів до соціального пакета корпорації. Друга пов'язана із здатністю пенсійних фондів акумулювати значні за обсягом грошові кошти, що можуть бути використані як джерела інвестиційних ресурсів (головним чином для самоінвестування). Про те, наскільки значним є для корпорацій другий із мотивів, свідчить той факт, що деякі експерти, аналізуючи ситуацію, викликану корпоративними скандалами у США на початку нульових років, навіть застерігали: якщо для корпоративних пенсійних фондів будуть законодавчо запроваджені інвестиційні обмеження, компанії можуть узагалі відмовитися від сплати пенсійних внесків [21]. Однак подальший перебіг подій, а саме запровадження у 2003 р. Європейським Союзом на підставі *Директиви 2003/41/ЄС про діяльність установ трудового пенсійного забезпечення та нагляд за ними обмежень*, відповідно до яких "інвестиції [установ трудового пенсійного забезпечення] в підприємство-спонсор не повинні перевищувати 5% портфеля в цілому, а якщо підприємство-спонсор належить до групи, то інвестиції в підприємства, що належать до тієї самої групи, що й підприємство-спонсор, не повинні перевищувати 10% портфеля", засвідчив, що такі обмеження не мали суттєвого впливу на розвиток індустрії пенсійного забезпечення. Зокрема, за даними Європейського центрального банку, фінансові активи пенсійних фондів у зоні євро навіть після набрання Директивою 2003/41/ЄС чинності щороку незмінно нарощувалися та станом на кінець 2016 р. досягли 2169 млрд євро [19].

Отже, не відкидаючи значення інвестиційного мотиву повністю, слід визнати, що запровадження додаткового пенсійного забезпечення, особливо в руслі сучасних тенденцій розвитку корпоративного управління, розглядається корпора-

ціями передусім як прояв соціальної відповідальності бізнесу та як інструмент управління персоналом. У практичній площині це означає, що додаткове пенсійне забезпечення покликане підвищити привабливість (імідж) конкретної корпорації, особливо для потенційних/дійсних працівників у ситуації високої конкуренції на ринку праці, та стати способом альтернативного підвищення рівня загальної винагороди працівника замість підвищення розміру заробітної плати (прямої грошової винагороди) [22].

Вітчизняне та європейське законодавство з питань недержавного пенсійного забезпечення, зокрема Закон України "Про недержавне пенсійне забезпечення" та Директива 2003/41/ЄС, встановлюють для роботодавців та створених ними інститутів пенсійного забезпечення певні, іноді досить вагомі, обмеження та обов'язки, які загалом спрямовані на захист інтересів тих осіб, на користь яких здійснюються пенсійні внески (найманих працівників). Серед іншого українське законодавство регулює правила інвестування – аж до кількісних обмежень, зобов'язує регулярно надавати учасникам недержавних пенсійних фондів різноманітну інформацію про стан їх індивідуальних пенсійних рахунків та загалом про пенсійний фонд, звітувати перед регуляторами тощо, а також містить додаткові застереження для тих роботодавців, які вирішили припинити здійснювати пенсійні внески на користь своїх працівників. Відповідно м'якою альтернативою таким нормативно закріпленим умовам здійснення недержавного пенсійного забезпечення для роботодавців видається варіант, за якого пенсійний компонент соціального пакета регулювався б не законодавством про недержавне пенсійне забезпечення, а визначався на основі схем облікових резервів або проводився через установи, які не надають найманим працівникам юридичних прав на пенсії (або, іншими словами, дозволяють роботодавцю у будь-який час відмовитися від виконання зобов'язань щодо виплати додаткових пенсій). Як правило, для запровадження такого варіанту пенсійного забезпечення роботодавцю достатньо прийняти відповідні зобов'язання в односторонньому порядку або через інститут колективного договору.

З огляду на зазначене, на прийняття роботодавцем рішення щодо запровадження недержавного пенсійного забезпечення через недержавний пенсійний фонд або іншу установу, що надає послуги з пенсійного забезпечення, вирішальний вплив матиме наявність сприятливого податкового режиму, який включав би як податкові преференції для самого роботодавця, так і недискримінаційні умови оподаткування руху пенсійних коштів для найманих працівників.

Тема податкового стимулювання участі підприємств у системі недержавного пенсійного забезпечення досить добре досліджена у фахових виданнях та фактично знайшла відображення у вітчизняному податковому законодавстві.

У центрі уваги серед усіх заходів податкового стимулювання підприємств зазвичай перебуває надання права платнику податку зменшувати об'єкт оподаткування податком на прибуток підприємств на суму пенсійних внесків до недержавних пенсійних фондів на користь найманих працівників. Крапка в дискусіях у цьому питанні була поставлена після внесення змін до Податкового кодексу України, які набули чинності 01.01.2015 р. [23]. Встановлено, що з цієї дати об'єкт оподаткування податком на прибуток підприємств відповідає прибутку, визначеному у фінансовій звітності підприємства відповідно до національних положень (стандартів) бухгалтерського обліку або міжнародних стандартів фінансової звітності. Оскільки у бухгалтерському обліку – як за національними, так і за міжнародними стандартами – немає поділу на "господарські" та "негосподарські" витрати, наразі жодних обмежень чи застережень щодо включення пенсій-

них внесків до витрат підприємства та, відповідно, зменшення на цю суму об'єкта оподаткування податком на прибуток підприємства не існує⁶.

Іншим заходом податкового стимулювання підприємств вважається часткове чи повне виключення з бази нарахування єдиного соціального внеску пенсійних внесків роботодавця до недержавного пенсійного фонду. Це питання також законодавчо урегульовано: частиною першою ст. 7 Закону України "Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування" [24] визначено, що єдиний внесок нараховується на суму основної та додаткової заробітної плати, інших заохочувальних та компенсаційних виплат, у тому числі в натуральній формі, а частиною сьомою цієї ж статті – що перелік видів виплат, на які *не нараховується* єдиний внесок, затверджується Кабінетом Міністрів України. У свою чергу відповідним урядовим документом [25] передбачено, що "платіж згідно з договорами добровільного медичного та пенсійного страхування працівників і членів їх сімей" включається до переліку видів виплат, що здійснюються за рахунок коштів роботодавців, на які *не нараховується* єдиний внесок.

Трьома стадіями руху пенсійних коштів найманих працівників через недержавні пенсійні фонди є: здійснення роботодавцем пенсійних внесків на користь учасника пенсійного фонду, отримання інвестиційного доходу в результаті управління пенсійними активами та здійснення пенсійних виплат учаснику пенсійного фонду. Саме під час цих трьох стадій руху пенсійних коштів вони можуть бути оподатковані або звільнені від оподаткування податком на доходи фізичних осіб.

Хоча у світі не існує єдиних підходів до режиму оподаткування пенсійних накопичень, проте у більшості країн застосовується так званий принцип "відкладеного" оподаткування: не включаються до поточного оподаткованого доходу найманого працівника пенсійні внески роботодавців та звільняються від оподаткування доходи, отримані від управління пенсійними активами. Перенесення оподаткування пенсійних коштів на час здійснення пенсійних виплат пояснюється бажанням держави заохочувати населення самостійно забезпечувати себе додатковими пенсіями у похилому віці, водночас спонукаючи не витратити пенсійні заощадження під час "трудової" фази життєвого циклу. При цьому дострокове – до настання пенсійного віку власника пенсійних заощаджень – виведення пенсійних коштів із системи недержавного пенсійного забезпечення "карається" шляхом застосування більш жорсткого режиму оподаткування таких коштів. Інші режими оподаткування пенсійних накопичень передбачають різноманітні комбінації оподаткування доходів при здійсненні пенсійних внесків та при отриманні інвестиційного доходу.

В Україні в основу режиму оподаткування пенсійних коштів системи недержавного пенсійного забезпечення, за прикладом більшості країн, покладено принцип "відкладеного" оподаткування. Зокрема, ст. 164 Податкового кодексу України передбачено, що не включаються до оподаткованого доходу найманого працівника суми, що сплачуються "роботодавцем-резидентом за свій рахунок за договорами недержавного пенсійного забезпечення платника податку [тобто найманого працівника], якщо така сума не перевищує 15% нарахованої цим роботодавцем суми заробітної плати платнику податку протягом кожного звітного податкового місяця, за який сплачується пенсійний внесок". Звільнення від оподаткування доходів від управління пенсійними коштами (друга стадія руху пенсійних коштів) втілюється

⁶ Слід зазначити, що і до 01.01.2015 р. Податковий кодекс України містив досить ліберальну норму, відповідно до якої платник податку мав право включати до витрат підприємства пенсійні внески до недержавних пенсійних фондів у сумі, що не перевищує 25% заробітної плати найманої особи протягом податкового року (п. 142.1 ст. 142 Податкового кодексу України в редакції від 02.12.2010 р.).

через надання особливого податкового статусу недержавним пенсійним фондам, які відповідно до чинного законодавства є неприбутковими організаціями (непідприємницькими товариствами). Такі неприбуткові організації відповідно до ст. 133 Податкового кодексу не є платниками податку на прибуток за умови внесення їх контролюючим органом до Реєстру неприбуткових установ та організацій. Таким чином, в Україні, як і в більшості інших країн, оподаткування пенсійних коштів проводиться лише при здійсненні пенсійних виплат, тобто воно переноситься на період фактичного "споживання" заощаджень.

Варто зауважити, що українське законодавство додатково містить податкові преференції стосовно пенсійних виплат особам, які досягли пенсійного віку. Згідно з ст. 170 Податкового кодексу податок на доходи фізичних осіб утримується не з усієї пенсії, що проводиться з недержавного пенсійного фонду, а з 60% її загальної суми.

Підсумовуючи, робимо висновок, що встановлений українським законодавством режим оподаткування операцій у сфері недержавного пенсійного забезпечення містить необхідний комплекс важелів податкового стимулювання, спрямованих на заохочення до участі у цій сфері як роботодавців, так і найманих працівників. Проте для підприємств країн з перехідною (транзитивною) економікою як пріоритетні постають питання стимулювання праці за рахунок удосконалення її оцінки та підвищення поточної заробітної плати. Податкове стимулювання має обмежений вплив на розвиток індустрії пенсійного забезпечення в Україні, а використання його потенціалу підвищуватиметься у перспективі, в міру становлення інституту соціального партнерства на корпоративному рівні.

Висновки. Концепція пенсійної реформи, визначена Указом Президента, в своїй основі відповідає запропонованій Світовим банком багаторівневої моделі пенсійного забезпечення, яка поєднує в собі соціальну сітку безпеки, обов'язкові індивідуальні пенсійні накопичення та добровільні додаткові пенсійні заощадження. Базове законодавство, що визначає засади недержавного пенсійного забезпечення, набуло чинності в Україні з 2004 р., проте відповідний компонент пенсійної системи не отримав належного розвитку. Інтеграція України до Європейського Союзу та проведення реформи пенсійної системи зумовлюють необхідність оновлення законодавства у сфері недержавного пенсійного забезпечення, зокрема, імплементації вимог Директиви 2003/41/ЄС *про діяльність установ трудового пенсійного забезпечення та нагляд над ними* та впровадження у правове поле відповідних заходів, передбачених Комплексною програмою розвитку фінансового сектора України до 2020 року.

Діяльність недержавних пенсійних фондів є визначальною для розвитку недержавного пенсійного забезпечення, оскільки виключно ці інститути відповідно до чинного законодавства можуть виконувати функцію накопичення пенсійних активів. Упродовж 2004–2013 рр. ключовий показник, що характеризує розвиток недержавного пенсійного забезпечення, зростає: сукупна вартість акумульованих пенсійними фондами активів у 2014 р. досягла 2469,2 млн грн. Натомість, якщо до кризи 2008–2009 рр. кількість головних суб'єктів системи недержавного пенсійного забезпечення – недержавних пенсійних фондів, вкладників та учасників – також постійно зростала, то починаючи з 2009 р. кількість вкладників та учасників стабілізувалася, а кількість недержавних пенсійних фондів почала зменшуватися, що пояснюється початком процесів консолідації на цьому ринку. Гостра криза 2014–2015 рр. призвела до декапіталізації недержавних пенсійних фондів, основними формами якої стали чистий відплив капіталу та збиткова діяльність,

у результаті чого загальна сукупна вартість активів пенсійних фондів зменшилася на кінець 2015 р. до 1980,0 млн грн. Звітні дані недержавних пенсійних фондів свідчать, що у 2016 р. недержавні пенсійні фонди відновили номінальне, але не реальне нарощування активів, проте негативний тренд, пов'язаний із чистим відпливом капіталу, все ще зберігається.

Численні дослідження, підкріплені статистичними даними багатьох країн, свідчать про тісний зв'язок між рівнем розвитку договірних ощадних інститутів, до яких відносяться недержавні пенсійні фонди, та рівнем доходів населення (домогосподарств). За низького рівня середньодушових доходів населення жодна з двох основних категорій вкладників недержавних пенсійних фондів – фізичні особи та роботодавці – не схильні брати активної участі у програмах недержавного пенсійного забезпечення.

Проведені в Україні опитування свідчать, що навіть у період до кризи 2014–2015 рр. лише близько 10% домогосподарств мали змогу і фактично заощаджували, надаючи при цьому перевагу вкладенням у короткострокові ліквідні фінансові інструменти (банківські депозити). Натомість близько 40% домогосподарств вказували на відсутність коштів, які можна було б переорієнтувати з поточного споживання на заощадження.

Роботодавці у країнах з низьким рівнем заробітної плати використовують небагатий інструментарій управління персоналом, зосереджуючись на питаннях удосконалення оцінки праці та підвищення заробітної плати та ігноруючи стимулювання за допомогою соціального пакета, важливим компонентом якого є додаткова пенсія. Міжкраїнні порівняння дають змогу зробити висновки, що інші мотиваційні чинники та стимули, такі як використання пенсійних активів як джерел інвестиційних ресурсів та створення сприятливого податкового режиму, мають обмежений вплив на участь роботодавця у програмах додаткового пенсійного забезпечення.

Враховуючи зазначене, вбачається, що перспективи розвитку недержавного пенсійного забезпечення передусім пов'язуються із тривалим стійким зростанням економіки та підвищенням конкуренції на ринку праці (попиту на працю), яка змушуватиме роботодавців розширювати спектр інструментів управління персоналом, у тому числі впроваджувати додаткове пенсійне забезпечення. Інші фактори (зняття бар'єрів на самоінвестування, створення сприятливого податкового режиму тощо) мають обмежений вплив на залучення роботодавців до участі в недержавному пенсійному забезпеченні. Широке залучення населення до участі у пенсійному самозабезпеченні представляється лише у віддаленій перспективі, коли рівень середньодушових доходів населення надаватиме йому можливість розширити спектр інвестиційних мотивів, доповнивши заощадження про "чорний" день, на придбання дорогих товарів тривалого користування тощо заощадженнями для отримання додаткової пенсії.

Список використаних джерел

1. Averting the Old Age Crisis: Policies to Protect the Old and Promote Growth. URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/973571468174557899/Averting-the-old-age-crisis-policies-to-protect-the-old-and-promote-growth>
2. Holzmann R., Hinz R. Old-Age Income Support in the 21st Century: An International Perspective on Pension Systems and Reform. doi: <https://doi.org/10.1596/0-8213-6040-X>
3. Указ Президента України "Про Основні напрями реформування пенсійного забезпечення в Україні" від 13 квітня 1998 року N 291/98. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/291/98>
4. Закон України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" від 9 липня 2003 року № 1058-IV. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1058-15>
5. Закон України "Про недержавне пенсійне забезпечення" від 9 липня 2003 року № 1057-IV. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1057-15>

6. Звіт про роботу Пенсійного фонду України у 2015 році. URL: <http://www.pfu.gov.ua/pfu/doccatalog/document?id=243697>
7. Закон України "Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи" від 8 липня 2011 року № 3668-VI. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3668-17>
8. Комплексна програма розвитку фінансового сектору України до 2020 року, затверджена постановою Правління Національного банку України від 18 червня 2015 року № 391. URL: <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=43352266>
9. Директива 2003/41/ЄС Європейського Парламенту та Ради про діяльність установ трудового пенсійного забезпечення та нагляд над ними. URL: https://nfp.gov.ua/files/docs/EU/Директива%202003_41.pdf
10. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, від 27 червня 2014 року. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/984_011
11. Самаева Ю. Сату Кахконен: "Це сором, якщо надані нами кошти не будуть освоєні". *Дзеркало тижня. Україна*. 2017. 8 квітня. № 13.
12. Додаток 1. Україна: Меморандум про економічну і фінансову політику до спільного листа Президента України, Прем'єр-міністра України, Голови Національного банку України та Міністра фінансів України, адресованого Крістін Лагард, Директору-розпоряднику Міжнародного валютного фонду, від 2 березня 2017. URL: http://www.minfin.gov.ua/uploads/redactor/files/Меморандум%20МВФ_Київ,%20%20березня%202017.pdf
13. Інформація про стан і розвиток системи недержавного пенсійного забезпечення України. Офіц. сайт Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг. URL: <https://nfp.gov.ua/content/stan-i-rozvitok-npz.html>
14. Розкриття інформації недержавними пенсійними фондами. Офіц. сайт Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг. URL: <http://npf.nfp.gov.ua/>
15. Інформаційний проспект недержавного пенсійного фонду [Корпоративного недержавного пенсійного фонду Національного банку України]. Офіц. сайт Національного банку України. URL: <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=16911484>
16. Даниленко А.І., Зимовець В.В., Шелудько Н.М. Декапіталізація фінансового сектора економіки України: причини і наслідки. *Економіка і прогнозування*. 2015. № 4. С. 7–28.
17. Зимовець В.В., Зубик С.П. Фінансове посередництво. Київ: КНЕУ, 2005. С. 288.
18. Vittas D., Scully M. Overview of contractual savings institutions. *Policy, Research, and External Affairs working papers*. URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/720261468739279003/pdf/multi-page.pdf>
19. Report on financial structures. European Central Bank, 2016. URL: <https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/other/reportonfinancialstructures201610.en.pdf>
20. Моделі ідентифікації макроекономічних дисбалансів в Україні / НАН України, Ін-т екон. та прогноз. НАН України. Київ, 2015. 543 с.
21. Яценко В. Уроки Епгос – фінансові та пенсійні. *Дзеркало тижня*. 2002. 16 лютого. № 6 (381).
22. Новак І. Соціальний пакет: особливості формування та управління. *Демографія та соціальна економіка*. 2008. № 1. С. 115–120.
23. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>
24. Закон України "Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування" від 08.07.2010 № 2464-VI. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2464-17>
25. Перелік видів виплат, що здійснюються за рахунок коштів роботодавців, на які не нараховується єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 22.12.2010 N 1170. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1170-2010-n>

Надійшла до редакції 31.07.2017 р.

*Зубик С.П., младший научный сотрудник
Институт экономики и прогнозирования НАН Украины*

РАЗВИТИЕ НЕГОСУДАРСТВЕННОГО ПЕНСИОННОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ В УКРАИНЕ

Рассматривается эволюция подходов к построению многоуровневой модели пенсионного обеспечения и соответствие этой модели концепции пенсионной реформы в Украине. Исследуются тенденции развития негосударственного пенсионного обеспечения в контексте реформирования пенсионной системы. Анализируются причины, формы и масштабы декапитализации негосударственных пенсионных фондов в 2014–2016 гг. Определены фундаментальные предпосылки и мотивационные факторы развития негосударственного пенсионного обеспечения. Аргументированы перспективы развития негосударственного пенсионного обеспечения в Украине при существующих институциональных условиях.

Ключевые слова: пенсионная система, негосударственное пенсионное обеспечение, сбережения, пенсионные взносы, пенсионные активы, пенсионные выплаты.

*S.Zubyk, Research Assistant
Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine*

NON-STATE PENSION PROVISION DEVELOPMENT IN UKRAINE

The article examines the evolution of approaches for the construction of a multi-level pension provision model proposed by the leading international financial institutions and organizations. This model must meet the criteria of sufficiency, cost-effectiveness, sustainability, and reliability. It underlies the concept of pension reform in Ukraine, which involves the implementation of measures of parametric and systemic character. Non-state pension provision, as an integral component of the pension system, is intended for the voluntary accumulation of savings for the additional pensions.

The basic legislation on non-state pension provision came into force in Ukraine in 2004, but the amount of funds attracted by non-state pension funds remains insignificant at this time. Till 2008, an extensive growth of the non-state pension provision market was taking place: against the backdrop of a low base, the value of non-state pension funds assets actually doubled, the number of non-state pension funds, their contributors and participants increased dynamically. After the crisis of 2008-2009, annual growth rates of assets of non-state pension funds stabilized at the level of 25-30%, reaching, at the end of 2014, UAH 2 469.2 million, while the number of contributors and participants remained almost unchanged, and the number of non-state pension funds began to decrease, which is explained by the beginning of consolidation in this market. As a result of the crisis of 2014-2015, a decapitalization of non-state pension funds took place and their total assets at the beginning of 2016 decreased to UAH 1,980.0 million. The two main forms of decapitalization were net outflow of capital (exceeding the amount of pension payments above the amount of pension contributions) and loss-making activities (depreciation of securities, loss of deposits in banks and assets in the Crimea and in the east of the country). In 2016, despite the fact that the net outflow of capital continued, the process of growth of the non-state pension funds assets resumed.

The two main categories of non-state pension fund contributors are individuals (households) and corporations (employers). Till 2015, in the total contributions, the share of the former was from 3 to 6%, and that of the latter from 94 to 97% (the phenomenon of growth of the share of individuals in 2016 in the total contributions to 16.4% requires additional study, but there is a high probability that such an increase occurred under the influence of employers, who prompted employees to co-finance corporate pension schemes).

According to sociological surveys, only 10% of households in Ukraine saved part of their income, while giving preference to short-term investments, and about 40% of households indicated that they were forced to direct all income received to current needs. Statistics from other countries confirm the thesis of a direct relationship between household income and their inclination to save on an additional pension.

Corporations (employers) are considering the introduction of supplementary pension schemes as a manifestation of corporate social responsibility and as an effective HR tool. As a rule, corporations of those sectors of the economy, where there is a higher level of competition in the labour market (labour demand), resort to such programs, and there is a need to expand the tools for stimulating personnel through a social package: the financial sector, telecommunications, the pharmaceutical industry, etc. Cross-country comparisons make it possible to conclude that other motivational factors and incentives, such as the use of retirement assets as sources of investment resources and the creation of a favourable tax regime, have a limited impact on employer participation in supplementary pension provision programs.

Consequently, prospects for the development of non-state pension provision are primarily associated with an increase in incomes and increased competition in the labour market (labour demand). Participation of households in non-state pension provision is possible only in the long run, after meeting the priority investment objectives, such as "for the rainy day" savings, the purchase of expensive durable goods, etc. Increasing competition in the labour market would encourage employers to have a range of HR tools, including a social package with additional pension provision.

Key words: *pension system, non-state pension provision, savings, pension contributions, pension assets, pension payments.*

References

1. Averting the old age crisis : policies to protect the old and promote growth (1994). Washington DC; World Bank. Retrieved from <http://documents.worldbank.org/curated/en/973571468174557899/Averting-the-old-age-crisis-policies-to-protect-the-old-and-promote-growth>
2. Holzmann, R., Hinz, R. (2005). Old age income support in the 21st century: an international perspective on pension systems and reform. Washington, DC: World Bank. doi: <https://doi.org/10.1596/0-8213-6040-X>
3. President of Ukraine; Decree on April 13, 1998 No 291/98 About the Main Directions of Reform Pension Provision in Ukraine. Retrieved from <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/291/98> [in Ukrainian].
4. The Law of Ukraine No 1058-IV of July 9, 2003 On Mandatory State Pension Insurance. Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1058-15> [in Ukrainian].
5. The Law of Ukraine No 1057-IV of July 9, 2003 On Non-State Pension Provision. Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1057-15> [in Ukrainian].
6. Report of the Pension Fund of Ukraine in 2015. Retrieved from <http://www.pfu.gov.ua/pfu/doccatalog/document?id=243697> [in Ukrainian].
7. The Law of Ukraine No 3668-VI of July 8, 2011 On Measures to Ensure the Legislative Reform of the Pension System. Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3668-17> [in Ukrainian].
8. The Comprehensive Program of Ukraine Financial Sector Development in Ukraine till 2020, approved by Resolution of the Board of the National Bank of Ukraine No 391 on June 18, 2015. Retrieved from <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=43352266> [in Ukrainian].
9. Directive 2003/41/EC of the European Parliament and of the Council of 3 June 2003 on the activities and supervision of institutions for occupational retirement provision. Retrieved from <https://nfp.gov.ua/files/docs/EU/> [in Ukrainian].
10. The Association Agreement between the European Union and the European Atomic Energy Community and their Member States, on the one hand, and Ukraine, on the other hand, 27 June 2014. Retrieved from http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/984_011 [in Ukrainian].
11. Samaieva, Yu. (2017, April 8). Satu Kahkonen: " It's a shame if the funds provided by us are not disbursed". *Dzerkalo tyzhnia. Ukraina – Mirror of the week. Ukraine*, 13 [in Ukrainian].
12. Annex 1. Ukraine: Memorandum on Economic and Financial Policies to the Joint Letter of the President of Ukraine, Prime Minister of Ukraine, Head of the National Bank of Ukraine and Minister of Finance of Ukraine addressed to Christine Lagarde, Managing Director of the International Monetary Fund, dated March 2, 2017. Retrieved from <http://www.minfin.gov.ua/uploads/redactor/files/> [in Ukrainian].
13. Information on the state and development of the system of non-state pension provision of Ukraine. Retrieved from <https://nfp.gov.ua/content/stan-i-rozvitok-npz.html> [in Ukrainian].
14. Disclosure of information by non-state pension funds. Retrieved from <http://nfp.nfp.gov.ua/> [in Ukrainian].
15. Information prospectus of the non-state pension fund Corporate non-state pension fund of the National bank of Ukraine. Retrieved from <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=16911484> [in Ukrainian].
16. Danylenko, A., Zymovets, V., Shelud'ko, N. (2015). Decapitalization of Ukraine's financial sector: causes and consequences. *Ekonom. prognosuvannâ – Economy and forecasting*, 4, 7-28 [in Ukrainian].
17. Zymovets, V., Zubyk, S. (2005). Financial intermediation. Kyiv: KNEU [in Ukrainian].
18. Vittas, D., Scully, M. (1991). Overview of contractual savings institutions. *Policy, Research, and External Affairs working papers*, WPS 605. Financial policy and systems. Washington, DC: World Bank. Retrieved from <http://documents.worldbank.org/curated/en/720261468739279003/pdf/multi-page.pdf>
19. European Central Bank (2016). Report on financial structures. Retrieved from <https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/other/reportonfinancialstructures201610.en.pdf>
20. Models of Identification Macroeconomic Imbalances in Ukraine (2015). NAS of Ukraine, Institute for Economy and Forecasting NAS of Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
21. Yatsenko, V. (2002). Enron's lessons – finance and retirement. *Dzerkalo tyzhnia – Mirror of week*, 6 (381) [in Ukrainian].
22. Novak, I. (2008). Social packet: peculiarities of formation and management. *Demohrafiia ta sotsial'na ekonomika – Demography and social economy*, 1, 115-120 [in Ukrainian].
23. Tax Code of Ukraine of December 2, 2010, No. 2755-VI. Retrieved from <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> [in Ukrainian].
24. The Law of Ukraine No. 2464-VI of July, 26, 2010 On Collection and Accounting of Single Contribution for Mandatory State Social Insurance. Retrieved from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2464-17> [in Ukrainian].
25. List of Types of Payments Made at the Expense of Employers, for Which a Single Contribution for Mandatory State Social Insurance is Not Accrued, approved by Resolution of Cabinet of Ministers of Ukraine No. 1170 on December 22, 2010. Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1170-2010-n> [in Ukrainian].